

В. Б. Стецюк

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ПРАВОСЛАВНІ ХРАМИ ТА ДУХОВЕНСТВО ВІЙСЬКОВОГО ВІДОМСТВА НА ВОЛИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ XX ст.: ІСТОРИЧНИЙ ТА АРХІТЕКТУРНИЙ АСПЕКТИ

В статті охарактеризовано систему військового духовенства Волинської губернії із часу військових реформ 1860-1870-х рр. до початку I світової війни, насамперед, функціонування полкових храмів. Також проаналізовано процес спорудження храмів військового відомства, запропоновано їх типологію як специфічних архітектурних форм.

Ключові слова: полковий храм, Волинь, духовенство військового відомства.

Функціонування храмів військового відомства в Україні імперської доби досі залишається практично поза увагою дослідників. Ще напередодні I світової війни з'явилась фундаментальна праця полкового священника Г. Цитовича, автор якої спробував зібрати і впорядкувати відомості про всі храми, що перебували у розпорядженні військового відомства [23]. Повернення до цієї тематики стало можливим лише після падіння радянського режиму, однак функціонування полкових храмів побіжно розглянули (переважно на прикладі церков Гвардійського корпусу, військових храмів Кавказу і Царства Польського) лише В. Котков [12] і Г. Капков [10]. Серед вітчизняних дослідників доля храмів військового відомства піднімалась у працях С. Єсюніна [4; 5], розділі у колективній монографії «Велика війна і Україна», написаному Т. Євсєєвою [2, с.590-603], а також у роботах автора даної статті [20; 21].

Варто відзначити, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Правобережна Україна була одним з найбільш насичених військами регіонів Російської імперії. Всього напередодні I світової війни на території трьох правобережних губерній дислокувались 28 піхотних, 4 стрілецьких, 3 кавалерійських та 5 козачих полків (усі вони мали власних полкових священників та храмові приміщення) [8], а також артилерійські, інженерні, санітарні частини, підрозділи та інституції, військово-вслужбовці яких зазвичай ставали прихожанами найближчого військового храму.

Зауважимо, що до 70-80-х рр. ХІХ ст. російська армія при розміщенні військ дотримувалась системи так званих просторових квартир (частини розміщувались в житлах селян та міщан, на яких покладалась квартирна повинність) В пореформений період сформувалась система гарнізонів російської імператорської армії, відбувся перехід до розміщення військово-вслужбовців у казармах, які будувались або коштом казни, або ж за рахунок місцевих властей і органів міського та земського самоврядування, котрі отримували солідні прибутки від військового відомства за оренду казармених приміщень.

Після вирішення найбільш актуального казарменого питання на черзі стало вирішення інших сторін побуту військ. Неабияку увагу при цьому було звернуто на вдосконалення роботи військового духовенства, що було важливим інструментом виховної та пропагандистської роботи серед воїтства.

Слід зазначити, що окремий пропарок військового духовенства існував у Росії ще з часів Петра I (хоча і до того існувала практика супроводження військ у поході священнослужителями), і поступово сформувалась розгалужена та доволі ефек-

тивна система задоволення духовних потреб солдат. Окрім основних функцій, полковий храм виконував роль музею, де зберігались трофейні знамена, подарунки, пам'ятні реліквії, в окремих випадках при храмах діяли бібліотеки [10, с.86].

Водночас система мала й певні вади. Однією з найгостріших була проблема відомства могли похвалитись лише кілька гвардійських полків та деякі великі міста. В окремих військових установах та інституціях за можливості створювались домові церкви, тобто обладнані для богослужінь окремі приміщення. Решта ж частин мусили задовольнятися похідними церквами – розбірними конструкціями, призначеними для богослужінь в польових умовах (в поході, на табірних зборах тощо). Останні з часом все більше не відповідали вимогам мобільності й варті на початку ХХ ст. їх використання припинилося, натомість священик у поході користувався лише невеликим комплектом церковного начиння [10, с.111].

Слід зазначити, що особовий склад військових частин, у тому числі дислокованих на Волині, намагався вирішувати питання облаштування полкових храмів власними зусиллями. Наприклад, у 1875 р. сеймовий зал Дубенського замку, де дислокувалися 41-й піхотний Селенгінський полк, було передано під полкову церкву. Паралельно у цій самій будівлі розміщувались полкова канцелярія, нестройова рота та офіцерське зібрання [23].

Зрозуміло, що розміри храму нерідко були абсолютно незадовільними, він був практично не оздобленим і мало підходив для проведення богослужінь. Доречно пригадати в цьому відношенні слова білогвардійського генерала Антона Денікіна, котрий виріс саме у схожому провінційному гарнізоні (щоправда, на території Польщі) про «вбогу полкову церквушку» [3, с.20]. Очевидно, не кращою була ситуація на Правобережжі.

Лише наприкінці ХІХ ст., коли мережа гарнізонних пунктів була загалом сформована, вище військово-політичне керівництво задумалося над впорядкуванням церковного життя в них. З ініціативи військового міністра генерала О. Куропаткіна була створена спеціальна комісія, яка систематизувала відомості про полкові храми і розробила ряд пропозицій щодо покращення душпастирської роботи у військах. Групою архітекторів на чолі з Ф. Вержицьким було розроблено та офіційно затверджено типовий проєкт полкового храму. Від звичайних парафіяльних церков його відрізняли технологічність спорудження та простота оформлення, які в результаті мали вилитись у відносно дешевизну спорудження. Храм представляв собою видовжену прямокутну споруду, з невеликим куполом над вівтарною частиною та дзвіницею над входом. За розрахунками, спорудження однієї церкви мало коштувати 44 тис. рублів [22, с.63]. Однак будівництво навіть таких храмів лягало на бюджет оборонного відомства важким тягарем, тому в багатьох випадках продовжувалось використання культових споруд, збудованих або обладнаних раніше.

Загалом за архітектурними ознаками полкові храми Волині станом на 1913 р. можна поділити на такі різновиди (типологія запропонована нами на основі [23, с.319-330]):

1. Храм типового проєкту: церква Успіння Божої Матері 17-го піхотного Архангелогородського полку (Житомир), церква Володимирської ікони Божої Матері 68-го піхотного Бородинського полку (Володимир-Волинський), храм Святого Георгія 126-го піхотного полку (Острог), церква Покрова Пресвятої Богородиці 11-го драгунського Ризького полку (с. Білокриниця поблизу Кременя), храм Успіння Божої Матері 12-го драгунського Стародубського полку (Волочиськ), храм Вознесіння Господнього 45-го піхотного Азовського полку (Старокостянтинів).

2. Храмова будівля довільного проекту: церква Святого Георгія 42-го піхотного Якутського полку (Кременець), храм Преображення Господнього 43-го і 44-го піхотних полків (Луцьк), церква Святого Апостола Фоми 67-го піхотного Тарутинського полку (Ковель).
3. Церква в будинках казарменого фонду: церква Святого Духа 41-го піхотного Селенгінського полку (Дубно), храм Святого Архистратига Михаїла 20-го піхотного Галицького полку (Житомир), церква Святих Василя Великого, Григорія Богослова й Іоанна Золотоустого 125-го піхотного Курського полку (Рівне), церква Святого рівноапостольного князя Володимира 127-го піхотного Путивльського полку (Рівне), храм Святого Старооскольського полку (Ізяслав), церква Казанської ікони Божої Матері 9-го драгунського Казанського полку (Житомир), храм Святого благовірного князя Олександра Невського 7-го гусарського Білоруського полку (Володимир-Волинський), церква Святого Миколи Чудотворця 11-го гусарського Ізюмського полку (Луцьк).
4. Храми в інших будівлях, пристосованих для використання: церква Різдва Івана Хрестителя 18-го піхотного Вологодського полку (Новоград-Волинський).

Зауважимо, що наведений перелік, котрий базується на інформації Г. Цитовича, є неповним. Зокрема, відомо про існування низки інших храмів – церкви при Дубненському дисциплінарному батальйоні, Кременецькому притулку для бідних військового духовенства (докладніше про нього буде сказано далі) тощо. Крім того, до парафій багатьох полкових храмів були приписані церкви у польових таборах або на кладовищах (зокрема, така церква була приписана до храму 42-го піхотного полку в Кременці та до парафії 44-го піхотного полку в Луцьку) [15, с.143; 23, с.327].

Слід також відзначити кілька важливих особливостей волинських військових храмів. Так, всього упродовж 1901-1914 рр. імперське військове відомство спорудило 66 храмів типового проекту [23, с.18]. При цьому на долю Волинської губернії, яка була одним із 101 регіонів Російської імперії, доводилося 9,1% усіх храмів цього типу. Водночас можна помітити, що навіть після більш ніж десяти років досить активного будівництва церков типового проекту вони становили менше третини усіх військових храмів Волині. Щодо стосується архітектурних особливостей та процесу будівництва і оздоблення, то переважна більшість церков типового проекту споруджувалась військово-інженерним відомством за досить короткий час, оскільки не було потреби у виконанні складних технологічних операцій. Необхідну на будівництво суму зазвичай виділяли з казни, однак внутрішнє оздоблення храмів покладалось на самі військові частини, крім того, вони відповідали за впорядкування території навколо храму.

Водночас для Волині була характерною відносно висока частка храмових споруд, збудованих за індивідуальним проектом. Для порівняння зазначимо, що, наприклад, у Київській та Подільській губерніях було лише по одному подібному храму. Щодо стосується Волинської губернії, то, як вже зазначалось, в різних її містах були збудовані три таких храми – дерев'яна церква Святого Фоми в Ковелі (єдиний на теренах Волині дерев'яний армійський храм) [23, с.412], а також цегляні церкви у Кременці й Луцьку. Храм 43-го і 44-го піхотних полків у Луцьку заслуговує на увагу також у зв'язку з тим, що це один з небагатьох храмів військового відомства, споруджених для двох полків одночасно. Показово, що в дев'яти губерніях Наддніпрянщини відомо лише три подібних храми – один у Луцьку та два в Жмеринці [23, с.349-350]. Подібне рішення щодо жмеринського гарнізону видається цілком логічним – у місті дислокувались чотири стрілецькі полки, що за чисельністю особового складу вдвічі поступались стандартним піхотним полкам,

за таких умов доречним було спорудження вдвічі меншої кількості культових споруд. Принципово відмінною була ситуація із бригадним храмом у Луцьку, закладеним з нагоди візиту до міста царя Олександра III [23, с.327-329]. Спорудження однієї церкви для двох полків стало компромісом між прагнення місцевого військового командування продемонструвати «вірнопіддані почуття» і відсутністю коштів фінансових ресурсів для будівництва двох храмових споруд. Будівництво храму велось за рахунок так званих «господарських коштів» (оскільки кожен полк мав значні повноваження в господарській сфері, в окремих випадках вдалося заопадити частину грошей, виданих на закупівлю продовольства) і тривало вісім років, а потім ще кілька років продовжувались оздоблювальні роботи.

Не менш цікава ситуація із храмом Якутського полку. Хрестоподібний проект храму розробив колишній офіцер полку (згодом перевівся на службу в інженерії війська) капітан В.Я. Лебединцев. Щодо стосується коштів, то джерела синхронно повідомляють, що більшу частину необхідної суми «віднайшов» командир полку полковник Ніл Нілович Путілов [1, с.738; 7, с.752; 23, с.326-327]; однак пояснення, яким чином офіцер отримав 30000 руб., нам знайти не вдалось.

Вище вже наголошувалося на ролі, яку відігравали храми в житті частин. Перш за все, вони мали сприяти підтриманню релігійних почуттів військовослужбовців. Щоправда, при цьому доводилось прилаштовувати канонічні норми до реалій армійського життя – наприклад, обмежувати тривалість богослужінь [12, с.352]. Крім того, не всі військовослужбовці могли відвідувати богослужіння внаслідок обмежених розмірів храмів – за нашими підрахунками, середня місткість полкового храму на Волині становила близько 400 осіб при чисельності особового складу піхотного полку понад 2200 осіб (у мирний час), а кавалерійського – близько тисячі осіб.

Водночас церква слугувала вихованню імперського патріотизму і «корпоративного» полкового духу, в ній зберігались різноманітні реліквії як церковного, так і світського характеру. Саме в «своїх» церквах офіцери старались вінчатись, хрестити дітей, саме у полкових храмах зазвичай віддавали останню шану померлим або загиблим військовослужбовцям.

У військових храмах на теренах Волині зберігались цінні церковні та історичні реліквії. Скажімо, у полковому храмі ізюмських гусарів зберігались Євангеліє 1771 року видання, а також полкова ікона Святого Миколая, написана 1834 р. [23, с.329]. У церкві 45-го піхотного Азовського полку найбільш цінними реліквіями були Євангеліє XVI ст. та список Почаївської ікони Божої Матері першої половини XVIII ст. [23, с.330].

Додатковим доказом масштабів діяльності імперського військового духовенства на Волині можуть слугувати нагороди, отримані священниками і мирянами. Так, за один лише 1902 р. нагородами були відзначені священники 43-го піхотного полку Костянтин Максимович (саном протоієрея), 33-го драгунського Ізюмського та 20-го піхотного полків Василь Корн і Арсеній Любановський (наперсним хрестом) [19, с.322-324], 67-го піхотного полку Сергій Георгієвський (набедренником), а також начальник штабу 11-го армійського корпусу генерал-майор Д.І. Перлик (грамотою з благословенням Синоду) [18, с.351].

Цікаво, що саме Волинь стала місцем розміщення низки інституцій відомства військового духовенства, яким не було аналогів в інших українських губерніях чи навіть загалом в усій Російській імперії. Однією з таких інституцій був Кременецький притулок Товариства опіки над бідними військового духовенства.

Слід зазначити, що станова структура суспільства Російської імперії призвела до того, що кожна суспільна група мала власні навчальні заклади, благодійні товариства, представницькі органи тощо. Безумовно, наприкінці XIX – на початку XX ст. межі між різними суспільними групами ставали все більш розмити-

ми і нечіткими, однак все ж продовжували існувати. Тож у 1879 р. було створено Благодійне товариство опіки над бідними духовного звання відомства головного священика армії й флотів. Спершу товариство мало два притулки – Маріїнський у Кронштадті й Покровський у Санкт-Петербурзі. Згодом при Покровському притулку було організовано швейну майстерню для виготовлення священницького одягу і вишитого церковного начиння, а також мешканці притулку отримали право виготовлення проскур для військових храмів Петербурга [22, с.41].

У 1896 р. товариство придбало у Кременці за 18 тис. рублів велику садибу із фруктовим садом. Садиба була куплена з ініціативи голови товариства, генерал-лейтенанта Георгія Івановича Бобрикова, з метою улаштування в ній жіночого духовного училища для дочок священиків і церковних служителів військового відомства. За характеристикою офіційного видання межі XIX–XX ст., «створюваного училища особливо потребують сироти-дівчатка, дочки військових священно-церковно-служителів, оскільки у військового духовенства нема своїх жіночих навчальних закладів» [22, с.42].

При виборі місця для розташування майбутнього «жіночого духовного училища військового відомства» важливу роль відіграв географічний чинник. По-перше, було звернуто увагу на близькість Кременця до Почаєва – важливого центра православного духовного життя, де випускники могли знайти або майбутнього супутника життя серед випускників Почаївської духовної семінарії, або ж можливості для працевлаштування. По-друге, враховано було високий рівень концентрації на Правобережній Україні та у польських губерніях, від яких Кременець був відносно недалеко, військових частин і, відповідно, сімей військових священиків. Додатковим аргументом було визнано той факт, що у невеликому провінційному Кременці вартість життя буде помітно нижчою у порівнянні з Петербургом або іншими великими містами імперії.

Сподівання керівництва товариства не виправдались – притулок не користувався популярністю у сімей військових священиків [9, с.261]. Тому будинок із усією присадибною територією було здано в оренду Кременецькому міському двокласному училищу, отримуючи за садибу 1000-1300 руб. щороку [13, с.261; 14, с.167].

Також відомо про ще одну унікальну релігійну організацію, створену при полковому храмі на Волині, – товариство тверезості при Вознесенському храмі 45-го піхотного Азовського полку. Загалом подібні товариства, організовані при храмах у формі духовних братств, не були чимось екзотичним для Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. – споживання алкоголю сягнуло настільки значних масштабів, що чимало священиків і мирян ініціювали створення об'єднань, члени яких утримувались від споживання алкоголю за допомогою релігійних обітниць. Однак в армії подібних організацій виникло відносно небагато – наразі нам відомо про три подібних братства. Два із них були організовані у Петербурзі й Вільно (Вільносі), а третє постало у повітовому місті Волинської губернії Старокостянтиніві з ініціативи священика 45-го піхотного полку отця Г. Касторського. За перший рік існування полку, з 8 вересня 1910 р. до 8 вересня 1911 р., до товариства записалось 239 осіб, які дали обітницю не вживати алкоголь упродовж певного часу (від 6 місяців до 10 років). З них лише п'ять осіб порушили обітницю, а три особи були виключені з товариства, оскільки упродовж року порушили обітницю більш ніж тричі [11, с.236-237].

Як бачимо, полкові храми, становлячи автономну частину церковної структури, відігравали важливу роль у задоволенні духовних потреб військовослужбовців. За півтора передвоєнних десятиліття вдалось досягнути досить значних успіхів у спорудженні полкових церков, помітною залишалась їх роль як осередків культурного життя й виховної роботи з вояками. Перша світова війна та суспільні пертурбації радянських часів призвели до знищення більшості з них, що

ставить на порядок денний питання ретельного збереження, захисту від руйнування та перебудови храмів цього типу, що збереглися до наших днів.

Список використаних джерел:

1. Ведомость о церквях военного ведомства // Вестник военного духовенства (далі – ВВД). – 1903. – №24. – С. 738-739.
2. Велика війна 1914-1918 рр. в Україні. У 2-х кн. – Кн. I: Історичні нариси / упорядн. О. Ресент ; ред. кол.: В.А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Інститут історії України. – К. : ТОВ «Видавництво КЛІО», 2014. – 784 с.
3. Деникин А.И. Путь русского офицера / А.И. Деникин. – М. : Вече, 2012. – 340 с.
4. Єсюнін С. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна інфраструктура, адміністративний та економічний аспекти : дис. ... канд. іст. наук : спеціальність 07.00.01 – історія України / С. Єсюнін. – Кам'янець-Подільський, 2011. – 276 с.
5. Єсюнін С.М. Храми військового відомства міських гарнізонів Подільської губернії наприкінці XIX – початку XX ст. / С.М. Єсюнін // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-теоретичної конференції «Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне». До 1020-річчя хрещення Русі та 250-річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору. – Вінниця : ТОВ «Планер», 2008. – С. 252-256.
6. Журнал общего годичного собрания членов Общества попечения о бедных военного духовенства по Киевскому отделу // Вестник военного духовенства. – 1902. – №9. – С. 260-261.
7. Закладка церкви для чинов 42 пехотного Якутского полка, в г. Кременце, Вольнской губернии // Вестник военного духовенства (далі – ВВД). – 1902. – №24. – С. 752-754.
8. Звегинцов В.В. Русская армия 1914 г. Подробная дислокация. Формирования 1914-1917 гг. Регалии и отличия / В. В. Звегинцов. Режим доступа: www.grwar.ru.
9. Из отчетов Общества попечения о бедных военного и морского духовенства за 1911 год // Вестник военного духовенства. – 1912. – №7. – С. 259-261.
10. Капков К. Памятная книга российского военного и морского духовенства XIX – начала XX века / К. Капков. – М. : Информационный центр «Летопись», 2008. – 752 с.
11. Касторский Г. Из жизни Серафимовского общества трезвости при 45 пехотном Азовском полку / Г. Касторский // Вестник военного духовенства. – 1912. – №6. – С. 235-239.
12. Котков В. Военное духовенство России. Страницы истории. Книга I / В. Котков. – СПб., 2003. – 468 с.
13. Краткий отчет Киевского отдела Общества попечения о бедных военного духовенства, состоящего под Высочайшим покровительством Государыни императрицы Марии Федоровны за 1901 г. (четвертый год существования) // Вестник военного духовенства. – 1902. – №9. – С. 259-260.
14. Краткий отчет Киевского отдела Общества попечения о бедных военного духовенства, состоящего под Высочайшим покровительством Государыни императрицы Марии Федоровны за 1902 г. (пятый год существования) // Вестник военного духовенства. – 1903. – №6. – С. 166-167.
15. Освящение церкви во имя Св. Феодосия Черниговского Чудотворца на Луцком гарнизонном кладбище // ВВД. – 1907. – №5. – С. 143-146.
16. Освящение церкви при 126-м пехотном Рьльском полку, расположенном в городе Остроге, Вольнской губернии, 26 ноября 1906 г. // ВВД. – 1907. – №7. – С. 204-206.
17. Птицын В. Освящение полковой церкви в 194 пехотном резервном Мстиславском полку / В. Птицын // Вестник военного духовенства. – 1908. – №3. – С. 87-90.
18. Список лиц, коим, за заслуги по ведомству Отца Протопресвитера, 21-го января 1902 г. преподано благословение Святейшего Правительствующего Синода с грамотами // ВВД. – 1902. – №11. – С. 350-351.

19. Список священнослужителів ведомства протопресвитера воєнного і морського духовенства, удостоєних святейшим правительственным синодом наград к 6-му мая текущего года, к торжественному дню рождения Его Императорского Величества // ВВД. – 1902. – №11. – С. 322-324.
20. Стецюк В.Б. Полкові храми Поділля наприкінці XIX – на початку XX ст.: історичний та архітектурний аспекти / В.Б. Стецюк // Освіта, наука і культура на Поділлі. – Т.19: 130-річчю з дня народження Івана Огієнка присвячується. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2012. – С. 328-333.
21. Стецюк В.Б. Полкові храми царської армії на Хмельниччині (кін. XIX – поч. XX ст.) / В.Б. Стецюк // Красзнавець Хмельниччини: науково-красназничий збірник / [гол. ред. Л.В. Баженов]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2013. – Вип. 5. – С. 45-49.
22. Столетие военного министерства / под ред. Д.А. Скалона. – Т. XIII. Кн.2. Управление церквами и православным духовенством военного ведомства. Исторический очерк / гл. ред. Д.А. Скалон; сост. протопресвитер А.А. Желобовский ; сотрудники: протоиерей Н. Каллестов и священник Ф. Ласкеев. – СПб. : Типография М.О. Вольф, 1902. – 130 с.
23. Цигович Г.А. Храмы армии и флота (состоящие в ведомстве протопресвитера воєнного і морського духовенства). Историко-статистическое описание : в 2-х ч. / Составил священник 84-го пехотного Ширванского Его Величества полка Григорий Цигович. – Пятигорск : Типо-литография А.П. Нагорнова, 1913. – 520 с.

The article is dedicated a system of military clergy Volyn province in 1870th-1914, the operation regimental churches. Also analyzed the process of building War Departments temples, proposed a typology of military churches.

Key words: regimental church, Volyn, military chaplain.

Отримано: 06.10.2016 р.

УДК 329(477.41)«1905»

В. С. Лозовий

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ДІЯЧІ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ СПІЛКИ ТА ХЛІБОРОБИ СЕЛА ОЛЬШАНИЦЯ ВАСИЛЬКІВСЬКОГО ПОВІТУ КИЇВЩИНИ: ДО ПИТАННЯ ПРО ВПЛИВ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НА СЕЛЯНСТВО В ЕПОХУ МОДЕРНІЗАЦІЇ

У статті висвітлено революційні події, які відбулися у селі Ольшаниця наприкінці 1905 р. Встановлено, що зазначені події мали відгук серед хліборобів сусідніх повітів Київської губернії. З'ясовано, що попри значний авторитет Української соціал-демократичної спілки та Всеросійського селянського союзу серед хліборобів, селяни часто діяли на основі архетипних імперативів традиційної ментальності.

Ключові слова: село Ольшаниця, революційні події, Українська соціал-демократична спілка, селяни, традиційна ментальність.

Попри велику увагу науковців до історії селянства, останнє залишається, за влучним висловом укладачів відомого збірника, «великим незнайомцем» [1]. Селянознавчу літературу, що з'явилася протягом останнього часу, можна умовно поділити на праці, при написанні яких використано соціокультурний підхід і які присвячені внутрішньому світу хліборобів і пов'язаними з ним по-